

s.nr.2019/2286

20. januar 2020

Registreringsrapport

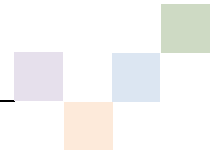
Med funn av automatisk fredete kulturminner og nyere tids kulturminner

Kulturminneregistrering - Byåa

Rælingen kommune

Reidun Marie Aasheim

Seksjon for feltarkeologi, Viken fylkeskommune

SAKSNR OG NAVN		2019/2286 KULTURMINNEREGISTRERING - BYÅA			
KOMMUNE		RÆLINGEN			
GÅRDSNR. OG NAVN		BRUKSNR. OG NAVN			
77 NARVESTAD		1 NARVESTAD,			
79 BY		1, 2 BY			
ØKONOMISK SAMMENDRAG	UNDERSØKELSEN ER UTFØRT AV	DATO/ PERIODE	TYPE ARBEID	TIMER	
	REIDUN MARIE AASHEIM, MARIANNE JOHANSSON	05.03, 02.04 OG 29.04.2019	FORARBEID	10	
	REIDUN MARIE AASHEIM, MARIANNE JOHANSSON	02.05, 06.05,08.05, 09.05 OG 25.06.2019	REGISTRERING	57,5	
	REIDUN MARIE AASHEIM	20.01.- 05.03.2010	ETTERARBEID	37,5	
	SUM			95	
	FUNN		ASKELOADDEN IDNR.		
		INGEN FUNN			
	X	FUNN AV AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER		267498	
	X	FUNN AV IKKE AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER		267472, 267603, 267607_ 80278, 12322, 80278 er gjenregistrert.	
		UTVIDET REGISTRERING – UTGRAVD			
	NATURVITENSKAPELIGE PRØVER				ANTALL

Innholdsfortegnelse

INNLEDNING	5
Funnsammendrag	5
Områdebeskrivelse	6
Steds- og gårdsnavn	8
Gårdsnavnsbeskrivelse	9
METODE	11
Overflateregistrering	11
UNDERSØKELSEN	11
FUNN	13
VANNSAGENE I BYÅA	13
Registreringen i 2019	14
KVERNHUS/MØLLER I BYÅA.	20
Idnr 267498 Vegfar/hulveg fra førreformatorisk tid på By gbnr. 79/1 og 119/4	24
Idnr 267603 Kvernhus/mølle fra etterreformatorisk tid på Narvestad gbnr. 77/1 og By 79/1	26
Idnr 267472 Kvernhus/mølle fra etterreformatorisk tid på By 79/1	27
Idnr 12322 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på By 79/1 og 2	29
Idnr 267607 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på By 79/1	32
Idnr 80278 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på Narvestad 77/1 og By 79/1	35
Idnr 22183 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på Narvestad 77/1 og By 79/1	43
KONKLUSJON	51
LITTERATURLISTE	51
Fotoliste	51
Kartliste	52

Kart 1: Lokaliseringskart.

Innledning

Bakgrunn for registrering av automatisk fredete kulturminner er Rælingen kommunes ønske om å kartlegge kulturminnene langs Byåa, på Narvestad gbnr. 77/1 og By gbnr. 79/1 og 2, i Rælingen kommune. Kommunen ønsker å legge til rette kulturminner for publikum langs Byåa. Registreringen ble gjennomført av Reidun Marie Aasheim og Marianne Johansson i perioden 02.05.-25.06.2019.

Funnsammendrag

ID-nr. ¹	Kulturminnetype	Vernestatus	Beskrivelse	Datering	Gnr./navn	Merknad
267498	Vegfar	Automatisk fredet	1 hulveg	Førreformatorisk tid	79 By, 119, Statens vegvesen	
267603	Mølle/kvernhus	Ikke fredet	1 tuft etter mølle/kvernhus	Nyere tid	77 Narvestad, 79 By	
267472	Mølle/kvernhus eller sag	Ikke fredet	1 mur/voll, 3 tømmerstokker	Nyere tid	79 By	
12322	Sagbruk	Ikke fredet	1 sagtuft	Nyere tid	79 By	Opprinnelig registrering fra 1977 som har blitt kartfestet på nytt.
267607	Sagbruk	Ikke fredet	1 sagtuft, 1 voll	Nyere tid	79 By	.
80278	Sagbruk	Ikke fredet	1 sagtuft, 1 vegfar, 1 dam/kvernhus, 7 løsfunn av deler fra vannsag	Nyere tid	77 Narvestad, 79 By	Opprinnelig registrering fra 1977 som har blitt kartfestet på nytt og det er lagt til flere enkeltminner.
22183	Sagbruk	Ikke fredet	1 sagtuft, 1 husruin, 1 hulveg, 1 steinstreng, 1 stokkdekke i Byåa, 1 røysfeltområde (idnr. 22184)	Nyere tid	77 Narvestad, 79 By	Opprinnelig registrering fra 1977 som har blitt kartfestet på nytt og det er lagt til flere enkeltminner. Lokalitet 22184 har blitt innlemmet i lokalitet 22183.

¹ ID-nr. i Riksantikvarens kulturminnedatabase «Askeladden»

Områdebeskrivelse

Berørte gårder:

Gnr./navn	Bnr./navn
77 Narvestad	1 Narvestad
79 By	1 By, 2 By

Byåa ligger i en dalbunn, med lange og bratte skråninger opp fra elva på flere steder. På østsiden av Nedre Rælingsvei ligger Byåa omkranset av dyrket mark, men tett bevoskt med blandingsskog og kratt langs elvekanten og i skråningene ned mot elva. På vestsiden av Nedre Rælingsvei/Rv120 ligger Byåa i skog. Terrenget i skogsområdet er mer kupert, og elva har flere bratte fall. Byåa starter i Vesledammen og renner ut i Øyeren i øst. På noen historiske kart er ikke Vesledammen avmerket, men som navnet antyder (-dammen) kan denne ha blitt skap av oppdemning (se kart 1 og 2, nedenfor). Ved utløpet fra Vesledammen ligger det store steiner som i dag har rast mye utover, men det er tydelig at det har vært en demning her.

Det er kjent at det ble etablert mange vannsager langs Byåa fra tidlig 1600-tall og senere. På historiske kart fra 1800-tallet kan man se at langs Byåa ligger det flere markerte sager, men også kvernhus/møller. De er markert på kartet som rødepunkt med svarte stråler, sogene har i tillegg en "kam" som illustrerer selve sagbladet.

Kart 2: Kartutsnitt fra 1802 som viser Byåa med sager og kvernhus/møller avmerket langs elva. Veslevann er ikke avmerket på dette kartet. (Kart: kvadratmil_64_1802).

Kart 3: Kartutsnitt fra 1883 Som viser Byåa. Byåa sees like sør for gården By. Her har antall sager og eventuelt kvernhus/møller som er avmerket langs Byåa, blitt redusert til bare tre. På dette kartet vises Vesledammen. (Kart: rektangeltr100_15c_1883).

Foto 1: Veslevann der den renner ut i Byåa. Man kan se at det har vært en demning av stein ved munningen, foto tatt mot vest.

Foto 2: Byåa der den renner i ut Øyeren i øst, foto tatt mot nordøst.

Steds- og gårdsnavn

Gårdsnavnene i et område kan i mange tilfeller fortelle oss mye om bosetningshistorien. Enkelte navn kan knyttes opp til bestemte tidsrom. Andre ganger kan de fortelle om karakteristiske naturtrekk som i dag er tapt, eller gi informasjon om aktivitet som har vært knyttet til området eller gården.

Grunnlaget for den tradisjonelle gårdsnavnskronologien er opplysninger innsamlet og systematisert av Oluf Rygh². Ryghs opplysninger om stedsnavnene og de eldste skriftlige navnbeleggene gir sammen med kjente kulturminner, oldsaksfunn og topografi et utgangspunkt for videre diskusjon av bebyggelsens alder. Den tradisjonelle gårdsnavnskronologien kan gi en grov tidfesting av bebyggelsens alder³, men i mange tilfeller kan det være eldre gårdsbosetning fra eldre jernalder eller bronsealder i området som ikke nødvendigvis har sammenheng med dagens gårder.

---

² Rygh, O. 1898: *Norske Gaardnavne*. Andet bind. Gaardnavne i Akershus amt. Opplysninger samlede til brug ved matrikelens revisjon. Efter offentlig foranstaltning. W.C. Fabritius & sønners bogtrykkeri. Kristiania.
Ryghs verk er i dag søkbart på internett: http://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html

³ <https://snl.no/q%C3%A5rdsnavn>

Gårdsnavnsbeskrivelse

Narvestad er et sammensatt navn hvor det første leddet kommer fra mansnavnet Narve. Det siste leddet er –stad som betyr bosted eller sted. Gårdsnavn med –sted endelser kan være fra jernalderen, i perioden 400– 1000 e.Kr. Gården er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1578.

By betyr gård og er et gårdsnavn som kan være fra førkristentid, det vi si fra før år 1000, men det ble også etablert by-gårder etter det. Gården By er første gang nevnt i skriftlige kilder ca. 1400 i RB (Biskop Eysteins Jordebok, også kalt Røde bok).⁴

Utdrag fra Rygh:

77. *Narvestad. Udt. næ`rvesta. — Narffuestadt 1578. 1594.1/4. 1617. Narffuestad 1666. *Narfastaðir, af Mandsnavnet Narve (Narfi).*

79. *By. Udt. bý. — By (Akk.) RB. 405. Byy 1520. Bye 1594.1/1. 1617. 1666. Býr m., Gaarden.*

Kjente kulturminner i det undersøkte området

Innenfor det undersøkte området er det tidligere registrert flere kulturminner. Ingen av disse kulturminnene er fredet, det vil si at de er fra nyere tid (etter 1537).

Kongeveien med idnr. 42045 krysser Byåa, sørvest for gårdstunet på By. Veien har vernestatus som uavklart da flere partier har oldtidspreg/hulveg som tyder på at veien kan være eldre. Dette må undersøkes nærmere hvis man skal kunne si noe om alderen på Kongeveien.

Langs Byå er det tidligere registrert tre sagruiner, idnr. 12322, 80278 og 22183. Disse er ikke fredet da de tidligste sagene sannsynligvis ble bygd rundt 1600. Disse er beskrevet i Riksantikvarens database Askeladden, men de lå feil kartfestet. Derfor er dette rettet på, og det er tilført flere enkeltminner i tillegg til sagruinene da disse klart hører til sagvirksomheten. Et røysfelt med idnr. 22184 er innlemmet under lokalitet idnr. 22183 da området med stor sannsynlighet har vært lagringsplass for tømmer/plank i forbindelse med sagen som har stått her.

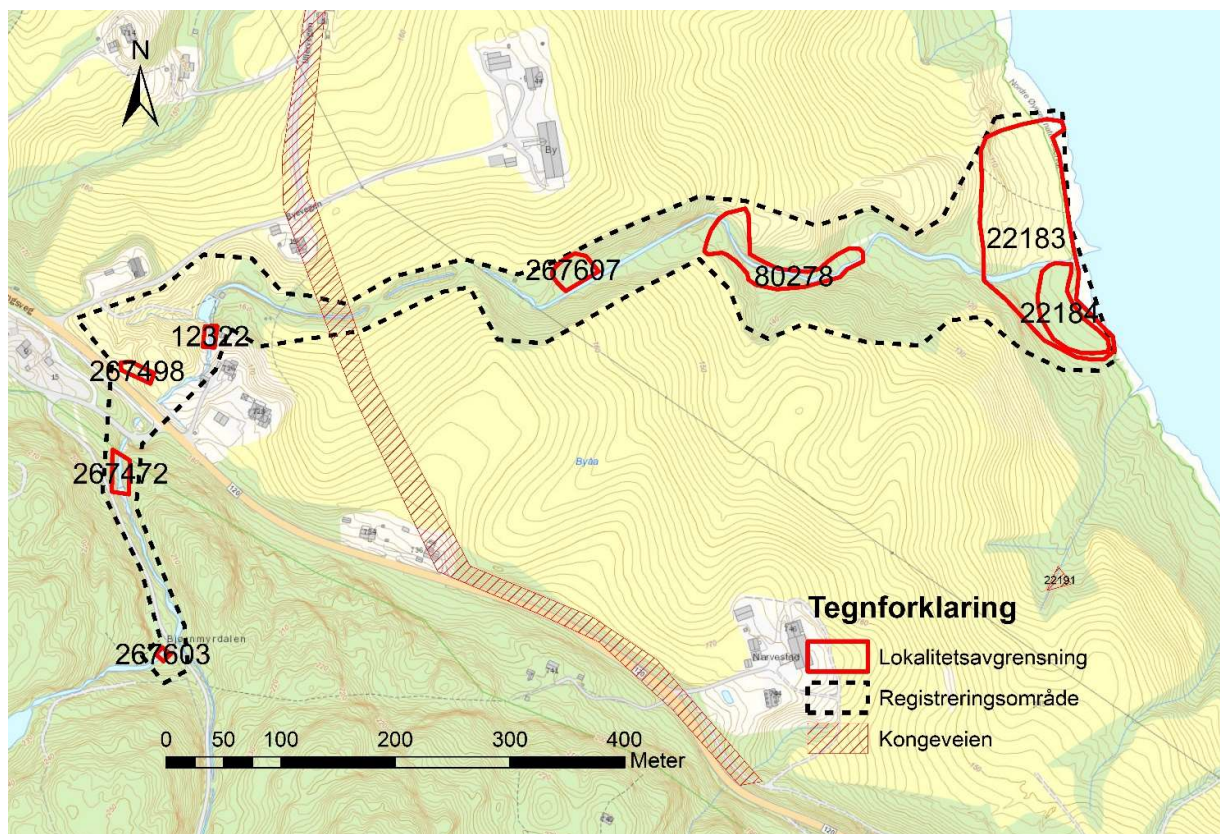
På gården Narvestad er det funn fra jernalder, en beltestein i hvit kvarts. Denne skal ha blitt funnet i en steinrøys, sannsynligvis fra en gravrøys. En beltestein ble båret i beltet og var del av fyrtoy. Man fikk gnist ved å slå jern mot steinen.

---

⁴ Biskop Eysteins jordebok eller Den røde bok (også kjent som *Rødeboken* og *Raudeboka*) er en viktig informasjonskilde om kirkelige inntekter og jordeiendomsforhold på Østlandet i middelalderen. Manuskriptet til jordeboken skal være fra omkring år 1390. https://no.wikipedia.org/wiki/Biskop_Eysteins_jordebok

Foto 3: Beltestein fra eldre jernalder, museumsnummer C22052, funnet på Narvestad.

Kart 4: Kartet viser med stiplet linje undersøkt område. Rødt skravert område viser Kongeveien (idnr. 42045), de røde heltrukne linjene viser kulturminnene langs Byåa, både de tidligere registrert og de nye lokalitetene.

Metode

Overflateregistrering

I skog og utmark blir området befart til fots og gjennomgått systematisk visuelt for å se etter synlige kulturminner som gravhauger/røyser, steinstrenger, kullgroper, tjæremiler, tufter, hulveier mfl. Undergrunnen blir sondert ved hjelp av jordbor, en ca. 1 meter lang metallstang der det er frest ut et spor som gjør det mulig å ta ut en profil av undergrunnen.

Overflatebefaringen gir også grunnlag for planlegging av ev. videre undersøkelser. Områdets topografi, undergrunn og plassering i forhold til kjente funn i nærområdet vurderes. Aktuelle lokaliseringfaktorer varierer etter landskapsutnyttelse og erverv til forskjellige tider, og landskapet kan ha forandret seg mye frem til i dag.

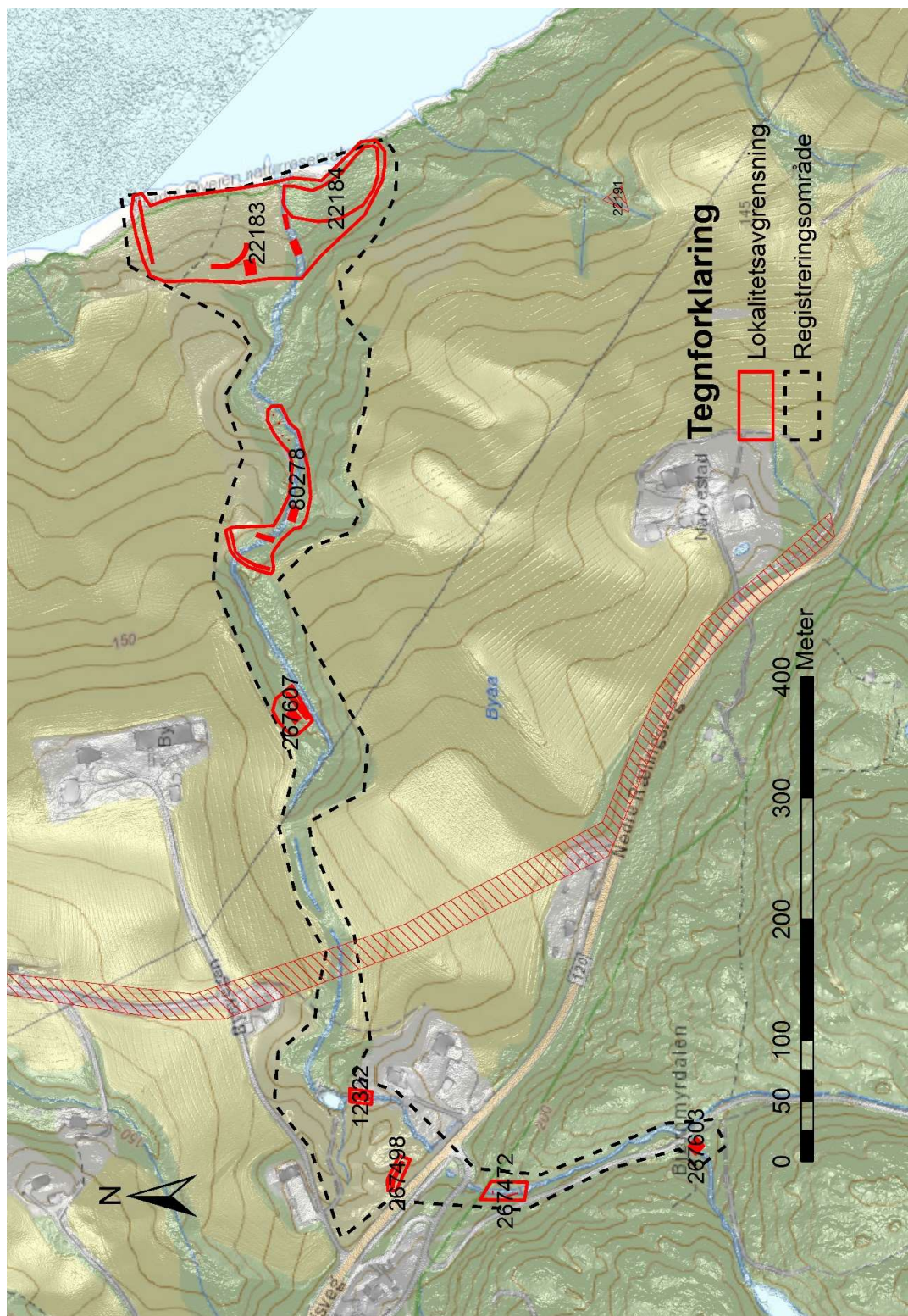
Undersøkelsen

I forkant ble det gjennomført en befaring og et møte med grunneierne, kommunen og Romerike historielag. Dette ga oss mye nyttig informasjon. Flere av grunneierne har også tatt vare på sagblader og kvernsteiner som ellers kunne gått tapt. Disse fikk vi dokumentere, og de er beskrevet i rapporten. Det ble i forarbeidsfasen studert kart utarbeidet ved flybåren laserskanning (LiDAR). Dette ble gjort for å se etter groper, murer eller mulige veifar som kunne sjekkes når man kom ut i felt. Det ble observert noen strukturer som ble sjekket i felt.

Det ble også undersøkt skriftlige kilder for å finne ut hvor mange sager den kan ha vært og hva vi kunne forvente å finne i forbindelse med sagbrukvirksomhet, men ikke minst hvordan de var konstruert. Her har spesielt Danckert Monrad-Krohns magisteravhandling «Vanndrevne oppgangssager- en etnologisk undersøkelse» vært til stor nytte. Historiske kart ble gransket og viser at det var mange sager og kvernhus/møller avmerket langs Byåa. På de gamle kartene er plassen Sagstua avmerket, denne eksisterer ikke i dag, men kan klart knyttes til sagvirksomheten på grunn av navnet. Historiske kart er ikke alltid så nøyaktige med plassering. Det er ikke alltid lett å overføre direkte til dagens kart, men kartene gir en god indikasjon på lokasjon og omfang av virksomhet langs Byåa.

Den 28.05 2020 ble Gjersjøelva natur- og kulturpark besøkt for å se en vannsag i bruk. Gjersjøsaga er rekonstruksjon av en eldre type vannsag som har stått på omtrent samme plass. Dette ga blant annet nyttig tips i forhold til hva vi fant av treverk fra sagene i Byåa. Vi besøkte også grunneiere og naboer for å se på sagblad, kvernsteiner og annet som kan knyttes til sagbrukstiden.

Undersøkelsesområdet ble befart til fots og gjennomgått for å se etter synlige kulturminner på markoverflaten. Området var for det meste krevende å gå igjennom på grunn av bratt terreng, men også tett løvkratt og gamle trær og greiner som lå på bakken. Terrengtet var også steinete og veldig fuktig i partier. Bare området langs stranden på Øyeren var delvis åpent og flatt. Tre av sagruinene var registrert tidligere, men lå helt feil på kartet som gjorde at de måtte gjenfinnes og registreres på nytt. Alle funnene ble målt inn med GPS (cpos) og dokumentert.

Kart 5: Oversiktskart med undersøkt område markert med svart stiplet linje, kulturminnene markert med rød heltrukket linje og Kongeveien er markert med rødt skravert område.

Funn

Det er til sammen registrert sju kulturminnelokaliteter, fire nye og tre gjenregistrerte lokaliteter innenfor det undersøkte området.

Et kulturminne er fredet, en hulveg som ligger nær Nedre Rælingsvei og går ned i en skråning ned mot Byåa.

De andre seks kulturminnene er sagruiner eller spor etter kvernhus/møller og andre funn som kan knyttes til disse, men ingen av disse er fredet da vannsager i Norge stort sett er etterreformatoriske og det finnes ikke noen skriftlig informasjon som indikerer at sagene i Byåa kan være eldre. Kvernhus/møller kan være eldre, men disse er ikke lett å datere med så lite synlige strukturer.

Det ligger gjenstandsfunn i nærområdet som stammer fra sag- og kvernhus/mølle virksomheten i Byåa. Dette er kvernsteiner, sagblad og verktøy. Kvernsteiner er ikke lett å datere da de samme steinbruddene leverte kvernsteiner/møllesteiner til vannkraft over en svært lang tidsperiode fra 700-tallet og opp til 1900-tallet. I Norge begynte vi nok med vandrevne kverner/møller litt senere, kanskje rundt 100-tallet.

Vannsagene i Byåa.

Vandrevne møller er kjent fra England og på Island fra 700-tallet. På et eller annet tidspunkt ble denne teknologien også overført på vandrevne sager. Tidligere skar man bord for hånd som var et tidkrevende arbeid, så det å utnytte vannkraften til å sage planker var et stort teknologisk fremskritt. På Kontinentet er vannsager nevnt allerede på 12-1300-tallet. Så når kommer de til Norge? I Norge er det i 1503 kjent to sager ved Moss. Dette er de tidligste sagene vi hører om, men i årene etter blir vannsager nevnt forskjellige steder i Norge. Man kaller også vannsagene «oppgangssager». Navnet viser til at sagbladenes bevegelse som er opp og ned. Sagbladet er festet i en ramme. Ramma blir presset opp og ned ved hjelp av et vannhjul.

Så når kommer de første vandrevne sagene i Byåa? Sagskatten i 1610 oppgir to sager på Bys grunn. I 1616 fikk Torbjørn Trondsen på By lov å fortsette sin sag, han var odelsbonde med egen skog. Den andre sagen på Bys grunn ble brukte av en borger i Kristiania. Byborgere så nye muligheter til inntektskilder og under statens reguleringer måtte bøndene etter hvert gi opp og utover 1600-tallet ble sagbruksdriften overtatt av handelsmenn i Kristiania.

I 1661 nevnes to sager og en kvern på Bys grunn og en sag på Narvestads grunn. I 1688 ble det tillatt å drive 4 privilegerte sager. Privilegiene ble innført av den dansk-norske enevoldsregjeringen for å beskytte skogene mot uthugst og for å skape en inntektskilde for staten.

Ifølge Bygdehistorie for Rælingen, skal det til sammen ha vært 7 sager langs Byåa, og disse er bevart i markanavn på By og Narvestad i dag. Dette er informasjon etter intervju av Oskar

Tomter f. 1901 som var bonde på Narvestad. Sag nr. 1 og 2 lå helt nede ved vannkanten, sag nr. 3 og 4 finner vi et stykke lenger oppe i lia, sag nr. 5 og 6 lå et lite stykke nedenfor riksvegen, nr. 7 lå ovenfor riksvegen ved nr. 7 Haugen (Sjubakken).

Antall sager avmerket på historiske kart varierer med få års mellomrom. Kartet fra 1802 (kart 2, side 6) viser 6 sager og 5 kvernhus/møller, mens kart fra 1804 (kart 6) kun viser to sager, men fortsatt 5 kvernhus/møller. Nede ved utløpet til Øyeren er det markert flere symboler som ser ut som «kammer». De er like som de som er koblet på vannhjulsymbolene lenger vest i Byåa. Det er mulig at disse også viser sager. I 1883 (kart 3, side 7) vises kun 3 sager. Det er vanskelig å bruke historiske kart som en nøyaktig kilde, men de gir en god indikasjon på hvor og når det var sager og kvernhus/møller i drift langs Byåa.

Kart 6: Kart fra 1804 viser kun 2 sager, men nede ved utløpet til Øyeren er det markert flere symboler som ser ut som «kammer». De er like som de som er koblet på vannhjulsymbolene lenger vest i Byåa. Det er mulig disse viser sager også. Det er avmerket på kartet et veifar fra gårdstunet på Narvestad direkte på den saga som ligger lengst vest, noe som kan indikerer eiere eller brukere av akkurat den saga.

Registreringen i 2019

Det ble funnet 4 sagtufft-ruiner ved registreringen i 2019. Selv om en av tuftene var helt nedplukket for stein så var sagtufften godt synlig. De andre tre tuftene hadde stående og delvis stående murer og pilarer. Det skal ha vært 7 sager på det meste i Byåa. En sag kan ha forsvunnet under veidekket i krysset Nedre Rælingsvei og Ulleråsen.

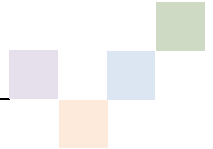
Antallet sager kan også skyldes at noen av de var silkesager. Det vil si at de hadde flere sagblad i sagramma så de kunne sage flere planker samtidig. Hadde man to sagblad i ramma kunne saga bli regnet som to sager. Silkesagene kom omkring 1750 da man fikk tynnere sagblader, ofte var de importert fra Holland, men norske smeder begynte også å produsere disse etter hvert. Med tynnere sagblader var det mindre svinn fra stokken og man

fikk mer plank ut av tømmeret. Med et tykt sagblad kunne så mye som 25% gå bort i sagflis, så å bruke tynnere sagblad var lønnsomt. Tykke sagblader gjorde også at selve sagingen gikk saktere.

Et tynt sagblad er funnet ved sag idnr. 12322, men er oppbevart på grunneiers hytte. Denne kan ha vært brukt i forbindelse med en silkesag. Det andre sagbladet er funnet i en låve og det er ukjent fra hvilken sag den stammer fra. Den er av den eldre, tykke typen, det vil si fra før 1750-årene.

Foto 4 og Foto 5: Sagblad fra et privat hjem. Ukjent hvilken sag den kommer fra, men det er fra en av sagene i Byåa. Sagbladet er tykt og er derfor av den eldste typen, det vil si fra før 1750.

Foto 6: Foto viser sagbladet festet i saggrinda/sagramma klar for å sage stokken. Denne saggrinda har bare et sagblad. Foto fra Gjersjøsaga i Nordre Follo kommune.

De tidligste sagene har sannsynligvis ligget på samme plass som sagruinene i dag pga. tilgjengelighet og topografi. Men sannsynligvis ble de første sagene bygget nærmere utløpet til Byåa ved Øyeren. Det er ikke mulig uti fra sagruinene å datere de nærmere, eller å si noe om kronologi.

Alle sagruinene har hatt et høyt fundament. Grunnen til at oppgangssagen måtte plasseres på slike høye murer/pilarer er slaglengden på veivstang/krumstang og saggrinden/sagramma. Selve sagbladet i ramma kunne være halvannen til to meter lang. Slike fundament kunne bestå av trestolper og stein, men ved Byåa er det brukt stein. De to nederste sagtuftene i Byåa består av 4 høye pilarer, den tredje som er helt nedplukket ser ut som den også har hatt 4 pilarer og den lengst vest består av to høye parallelle murer, men med åpning i den ene. Hvordan de har vært konstruert over steinmurene/pilarene vet vi ikke, men de kan ha sett ut som Gjersjøsaga i Nordre Follo kommune (se Foto 8).

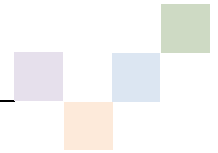

Foto 7: Her ser man veivstangen/krumstangen som er festet til sagramma. Vannhjulet som driver dette er skjult bak steinen i forkanten av bildet.

Alle sagruinene langs Byåa ligger på flater, og har veldig lite fall i elva fra oversiden. Så vannkraften måtte samles i en vannrenne. En beskjeden vannmengde kunne være godt utnyttet ved utforming av en vannrenne. Ved registreringen ble det ikke funnet spor etter dette, men disse var gjerne konstruert med stokker og plank som har blitt borte med tiden.

Foto 8: Gjersjøsaga i Nordre Follo med vannrenna.

Det ble funnet lite trerester etter sagene i Byåa. Enkelte stokker som ligger blant sagruinene og nær disse kan ha vært konstruksjonselement til selve sagbygningen, med det er ikke mye igjen av treverk. Her kan det ha vært gjenbruk av materialer som er årsaken at det er lite treverk igjen. Når sagan ikke ble brukt lenger brukte man bygningsmaterialet til andre ting. Men det er et unntak, i selve elva ble det funnet noen sikre deler etter sag i et avgrenset område. Trebitene viser at det er deler etter blant annet et kamhjul/palhjul. Det er et hjul som stikker opp av gulvet og brukes for å dra rundt kamhjulstokken som i sin tur drar stokkevogna frem og tilbake. Noen deler har bare hull etter plugger, en del hadde rester av plugger. De andre trebitene viste at de var bearbeidet, men det er uvisst hva de har vært brukt til. En bakhun ble også funnet. Dette er ytterste delen på en skåret tømmerstokk. Dette gikk ikke til salg og ofte fikk bøndene/sagfolka beholde disse selv. Det var ofte bønder som var sagmestere, selv om sagene var i byborgeres eie.

Foto 9. Kamhjulet/palhjulet på Gjersjøsaga.

Foto 10: En del av et kamhjul og en planke med skår funnet i Byåa.

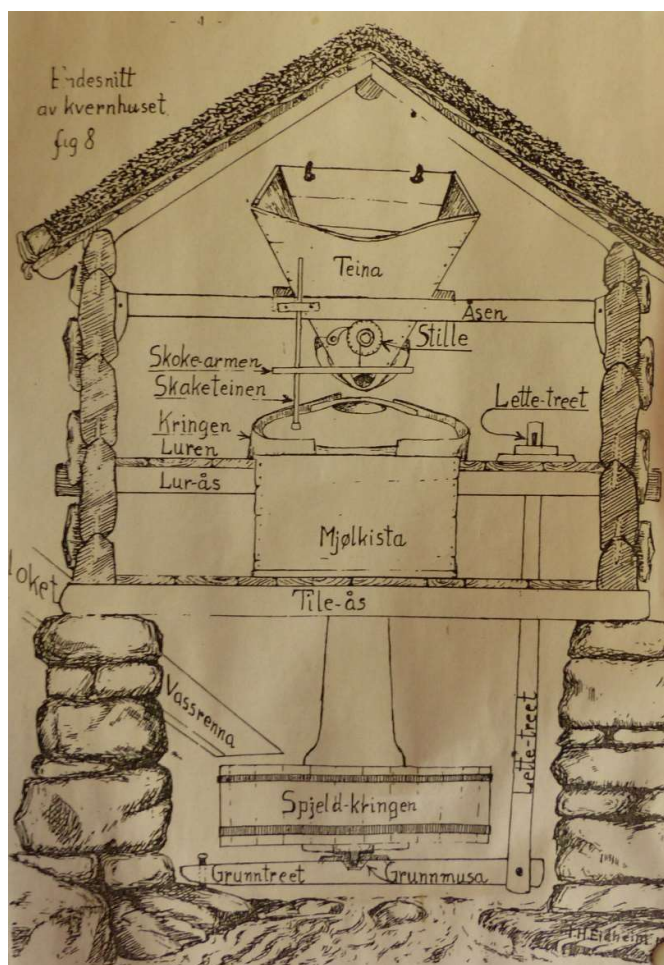
Foto 11: En del av et kamhjul/palhjul funnet i Byåa.

Kvernhaus/møller i Byåa.

Det var ingen tydelig spor etter de kvernhausene som har ligget langs elva. Flere kvernhaus er avmerket på kart og nevnt i skriftlige kilder. De fleste gårder hadde sine egne vassdrevne kverner hvor man malte korn til eget bruk. På historiske kart ser man at kvernhausene er avmerket og skilt ut fra sagene og at de ligger mer mot vest i den delen hvor Byåa har flere bratte små vannfall. Kartet fra 1802 skiller mellom sager og kvernhaus/møller med hvordan de er tegnet inn. Sagene har en «kam» i tillegg til vannhjulet. Kartene fra tidlig 1800-tallet har alltid merket inn kvernhaus/møller.

Det ble registrert to kvernhaus i 2019, den ene er usikker. Konstruksjonene som ble funnet på den usikre lokaliteten kan også være fra en sag, men plasseringen på de historiske kartene passer med hvor kvernhausene/møllene er lokalisert. Gårdskverner var gjerne enkle små trebygninger som sto på en enkel sokkel av stein. Selve kverna består av to kvernsteiner montert i en benk. Kornet ble malt mellom disse steinene. Kvernsteinene er montert direkte på en loddrett aksel rett på kvernkallen (den loddrette stokken).

Illustrasjon av hvordan en kvern fungerer.

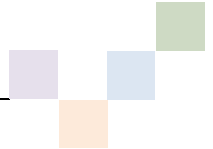

Foto 12: Kvernsteiner i et kvernhus. Kvernsteinene til høyre i bildet er en håndkvern, de hånden hviler på er de vandrevne kvernsteinene. Foto er tatt i kvernhuset i Gjersjøelva.

Det ble besøkt steder i nærområdet for å se på bevarte kvernsteiner fra Byåa. Tre kvernsteiner ligger på gården By og en i en privat hage. Alle kvernsteinene er forskjellige, både i størrelse og hva slags steinart de er lagd i. Kvernsteiner kan være i gneis, glimmergneis, glimmerskifer og noe granitt. Det var bare harde steinsorter som egnet seg for i størst mulig grad unngå at det kom steinstøv i melet. Særlig glimmerskifer med harde krystaller av staurolitt eller granat ble brukt til kvernsteiner. Krystallene gjorde at steinene beholdt maleevnen selv etter at de begynte å bli slitt. To av kvernsteinene fra Byåa har synlige granat, kyanitt eller staurolitt krystaller.

Alle kvernsteinen/møllehjulene fra Byåa har vært brukt i forbindelse med vandrevne kvernhus, det kan man slå fast med tanke på størrelsen de har. Hånddreide kverner ser like ut som de vandrevne, men er av betydelig mindre størrelse (se foto 12). Størrelsen på en hånddreid kvern er bare på omtrent 60 cm i diameter.

Kvernsteiner lar seg vanskelig datere. Kvernsteinsbrudd har hatt sin virksomhet i mer enn 1200 år og helt frem til 1930. Rundt år 1000 e. Kr begynte vi Norge å bruke vandrevne kverner og i prinsipp har kvernsteinene stort sett like ut i en veldig lang tidsperiode.

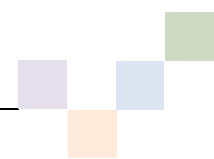
Foto 13 og Foto 14: To kvernsteiner.

Foto 15: En halv kvernstein/møllehjul med granat, kyanitt eller staurolitt krystaller. Denne kvernsteinen er slitt veldig tynn.

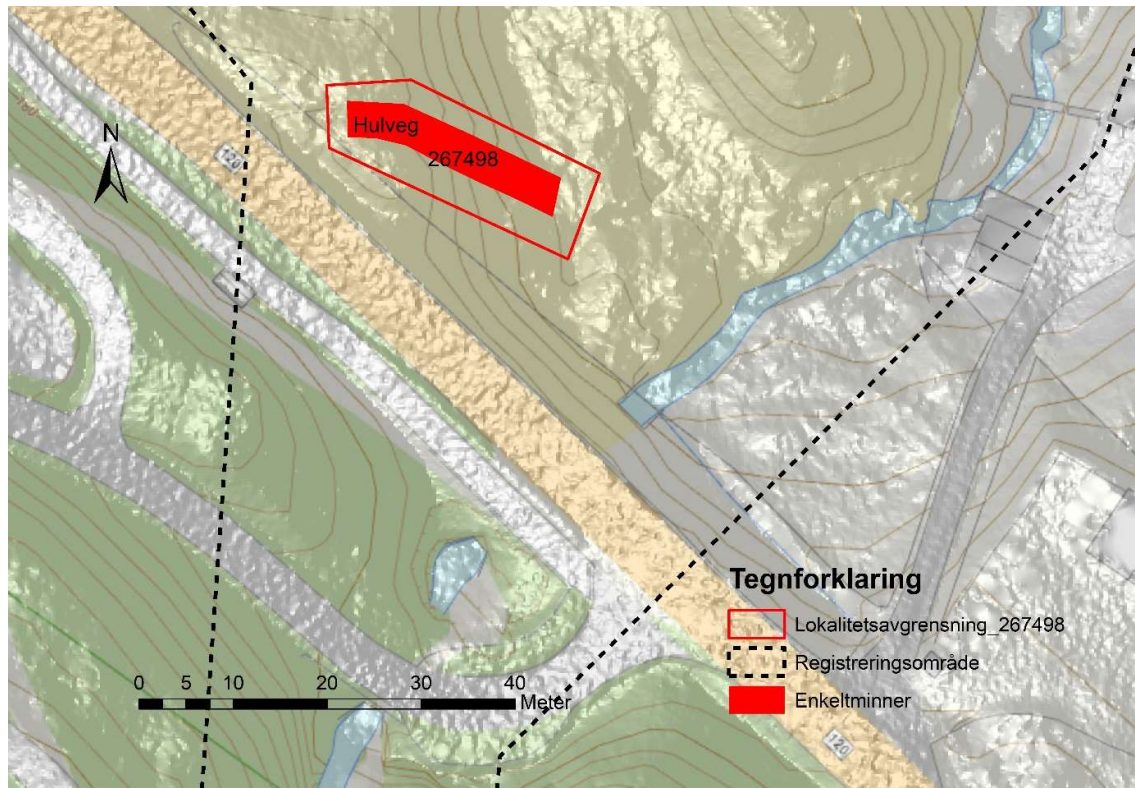
Foto 16: En halv kvernstein/møllehjul med granat, kyanitt eller staurolitt krystaller.

Idnr 267498 Vegfar/hulveg fra førreformatorisk tid på By gbnr. 79/1 og 119/4

Lokalitetsbeskrivelse

En tydelig hulveg som ligger i en skråning ned mot Byåa, retning på hulveien er NV-SØ. Hulveger er ikke alltid lett å datere. Vurderingen om at hulvegen er fra før 1537 er basert på at Nedre Rælingsvei er en relativt ny vei og hulveien forsvinner inn i denne. Hulvegen går i retning mot Byåa, men den er ikke synlig på flaten nedenfor eller der veien eventuelt har krysset elva. Hulvegens beliggenhet og at den klart ikke har vært i bruk på i lang tid kan antyde at den har høy alder.

Kart 7: Oversiktskart over hulvei idnr. 267498 markert med rødt. Svart stiplet linje viser undersøkt område.

267498-1 Hulveg

Mål: 1,30 meter i bunn og 4 meter bred i toppen. Dybden på vegen er 1,15 meter. Veien ligger i åpent gressbevokst terreng med utsikt mot Øyeren i øst.

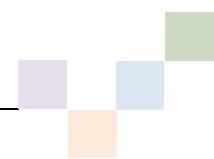

Foto 17: Hulveg idnr. 267498, foto tatt mot nordvest.

Foto 18: Hulvegen med Øvre Rælingsvei/Riksvei 120 i bakgrunnen, foto tatt mot vest.

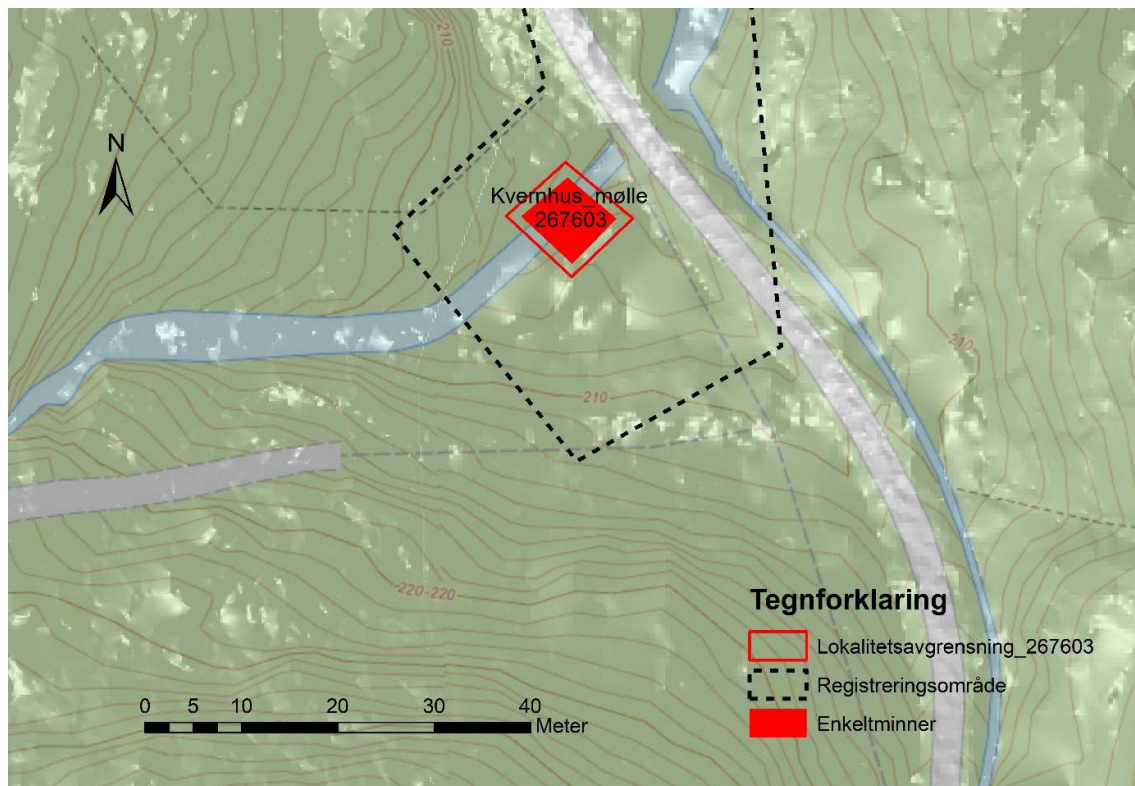

Idnr 267603 Kvernhus/mølle fra etterreformatorisk tid på Narvestad gbnr. 77/1 og By 79/1

Lokalitetsbeskrivelse

Fra Vesledammen går Byåa ned i en bratt skråning, men der terrenget flater seg litt mer ut, er det spor av et kvernhus. Dette ligger vest for grusvei/skogsvei i skog.

Historiske kart fra 1800-taller viser at det har ligget flere kvernhus/møller i området og de er også nevnt i skriftlige kilder. Det er tatt vare på flere kvernsteiner/møllesteiner som ligger i private hager i nærområdet.

Kart 8: Oversiktskart over kulturminne idnr. 267603 markert med rødt og undersøktområde markert med svart stiplet linje.

267603-1 Kvernhus/mølle

Langs sidene på elva er det murt opp stein på begge sider, på sørsiden er den 1,4 meter lang, mer utydlig på nordsiden, men det ligger en stor steinblokk på 50 x 50 cm på kanten. Det er også stein på kantene som ser ut som fundament til en liten bygning, mest på sørsiden. Det ser ut som selve bygningen kan ha ligget på sørsiden. I vest er det en steinvoll på 40 cm høyde, lengde 110 cm og bredde 80 cm. På skrå ut fra steinvollen går det en lav steinstreng på 2 meter og bredde 80 cm. I øst er steinansamlingen 40 cm høy, 2-3 meter bred og 4 meter lang.

Steinansamlingene viser ikke tydelig omfanget av, eller hvordan kvernhuset kan ha sett ut, men sannsynlig har selve vannhjulet/kvernkallen ligget i selve Byåa. Det ligger en liten demning rett vest for kvernhuset/mølla, men denne er av nyere dato eller eventuelt restaurert da den er laget av godt bevarte planker. Området rundt er en liten flate med bratte skråninger i sør.

Foto 19: Oppmurte sider langs Byåa og rester etter et kvernhus, foto tatt mot nord.

Idnr 267472 Kvernhus/mølle fra etterreformatorsk tid på By 79/1

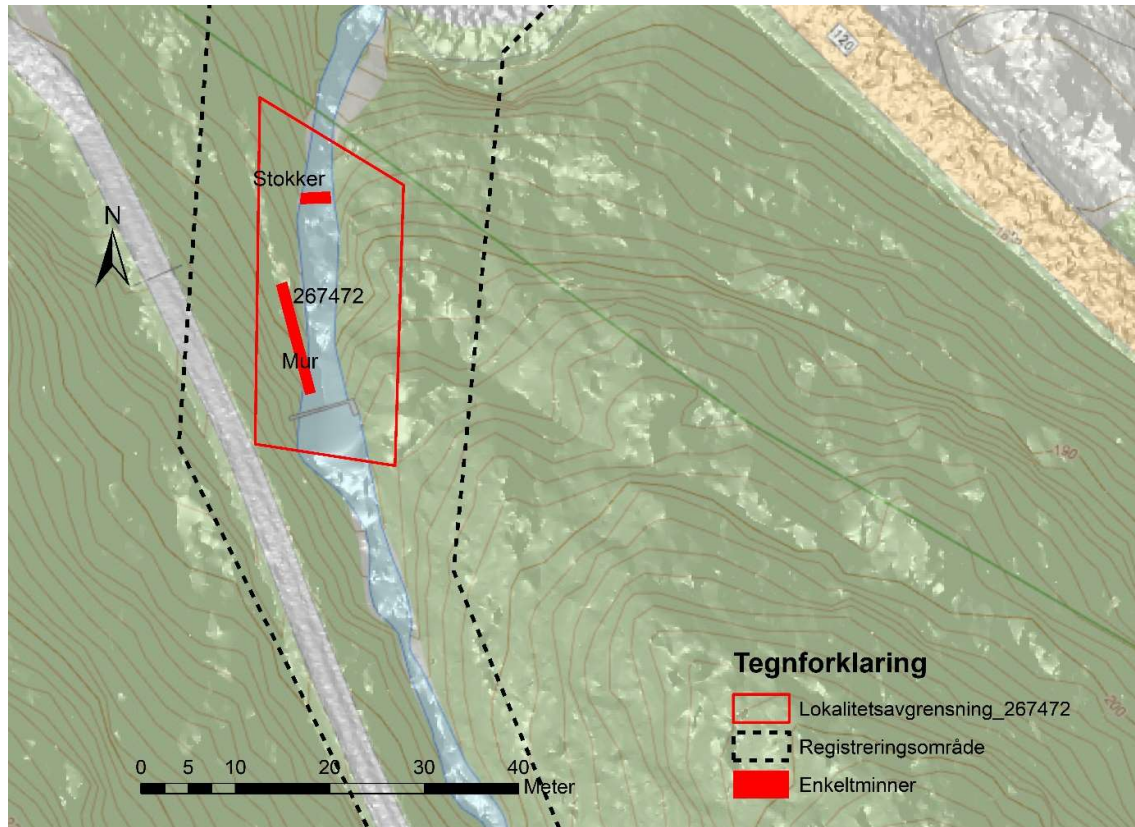
Lokalitetsbeskrivelse

Lokaliteten ligger ved Byåa, vest for Nedre Rælingsvei. Sporene etter selve kvernhuset eller eventuelt vannsagen som har stått i nærheten er i dag borte, sannsynlig på grunn av anlegging av veier som Ulleråsen og Nedre Rælingsvei. Byåa krysser der disse veiene møtes. Sporene som er igjen, består av en mur/voll og stokker.

Historiske kart fra 1800-tallet viser at det har ligget flere sager og kvernhus/møller langs hele Byåa, også i området hvor lokaliteten ligger. Sporene etter kvernhuset ligger i et trangt og bratt terreng hvor det skrår opp på begge sider og i en del av Byåa hvor det er mye fall i elva. Både kvernhus og vannsag kan ha ligget ganske tett på hverandre her, men terrenget tyder på at det har ligget et kvernhus her.

Den opprinnelige beskrivelsen fra 1977 av denne lokaliteten lå under id. 12322: *Ca. 100m S for kryss Byåa og hovedveien: Rester av mølle? Sees i form av trekonstruksjoner, hvorav det meste er rasert. Ca. 10 m S for og ovenfor trekonstruksjonen og på V-bredden: Tørrmur, l 20m. 5m ovenfor dennes slutt finnes en sementert demning, parallelt og på hver side av bekken, orientert N-S.*

Kart 9: Oversiktskart over kulturminne idnr. 267472 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.

267472-1 Mur/voll

En mur/voll som ligger nedenfor en demning av nyere dato. Demningen er murt opp med betong, men muren/vollen nedenfor er eldre og kan knyttes til en sag eller kvernhus som skal ha ligget her. Muren består av stein, men er mer som en lang rett voll som går parallelt med Byåa. Vollen/muren er 15,30 meter lang og 1,20 meter bred. Rett på andre siden av elva ligger en stor steinblokk i forbindelse med muren. Mellomrommet mellom muren og steinblokken er på det bredeste 1,80 meter, men smalner ned til 0,9 meter. Mulig at det kan ha ligget et kvernhus her, men det kan ikke fastslås med sikkerhet.

Foto 20: Muren/vollen (midt i foto) kan skimtes så vidt nede ved elva, foto tatt mot øst.

267472-2 Stokker

Tre tømmerstokker som er kilt fast og ligger på bunnen av Byåa. Stokkene ligger rett nedenfor mur/voll som går parallelt med elva. Stokkene kommer fra en bygning eller en annen konstruksjon i forbindelse med sag eller kvernhus.

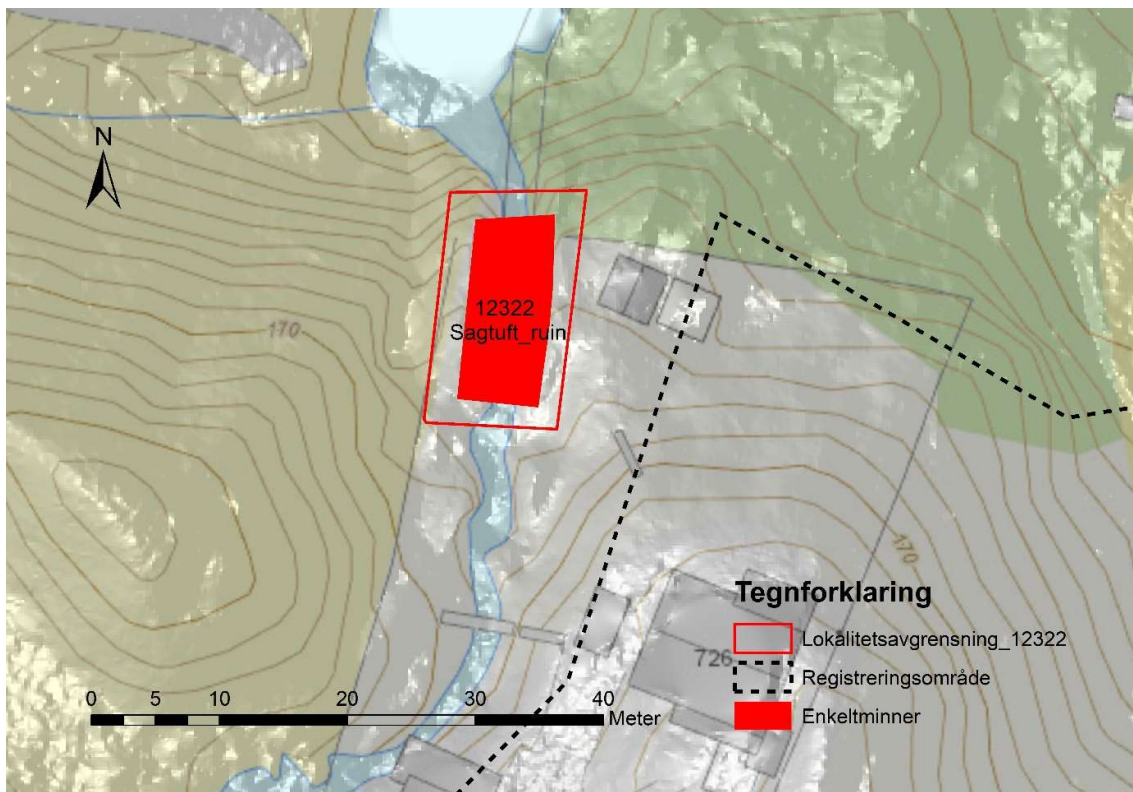
Idnr 12322 Sagtuft fra etterreformatorsk tid på By 79/1 og 2

Lokalitetsbeskrivelse

To parallelle murer etter vannsag. I hovedsak er de bygget av stor bruddstein. Murene ligger i villahage. Registreringen fra 1977 sier: *Murene er uten bevoksning. L 15m, h 2-3m, tykkelse 1,25m.*

Det er funnet et sagblad av den tynne typen ved sagtuften. Slike sagblad kunne brukes til silkesag, det vil si flere sagblader i sagramma. Opplysningen om at det har vært til sammen 7 sager langs Byåa og at bare 4 sagruiner er funnet ved registrering kan tyde på at en eller flere sager har vært silkesager. Hadde de to sagblader ble de regnet som to sager. Mulig at denne sagtuften har vært en silkesag.

Sagtuften ligger åpent og godt synlig i en villahage. Kartfestingen var feil og har blitt korrigeret. Ny beskrivelse er lagt inn i Askeladden (Riksantikvarens database).

Kart 10: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 12322 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.

12322-1 Sagtuft

Sagruinen består av parallelle murer med 3,50 meters mellomrom. Lengden på murene er 14-15 meter. Den vestre muren ligger delvis på berg og har en åpning som er 3,80 meter bred tilnærmet midt på muren. Høyden på muren i sør er 2-2,10 meter, i nord er den vestre muren 4,5 meter høy. Tykkelsen på den vestre muren er omtrent 1,45 meter og den østre muren er omtrent 1,60 meter bred.

Foto 21: Redskap som har vært brukt i forbindelse med saga. Målestokk er fyrstikkesken midt på.

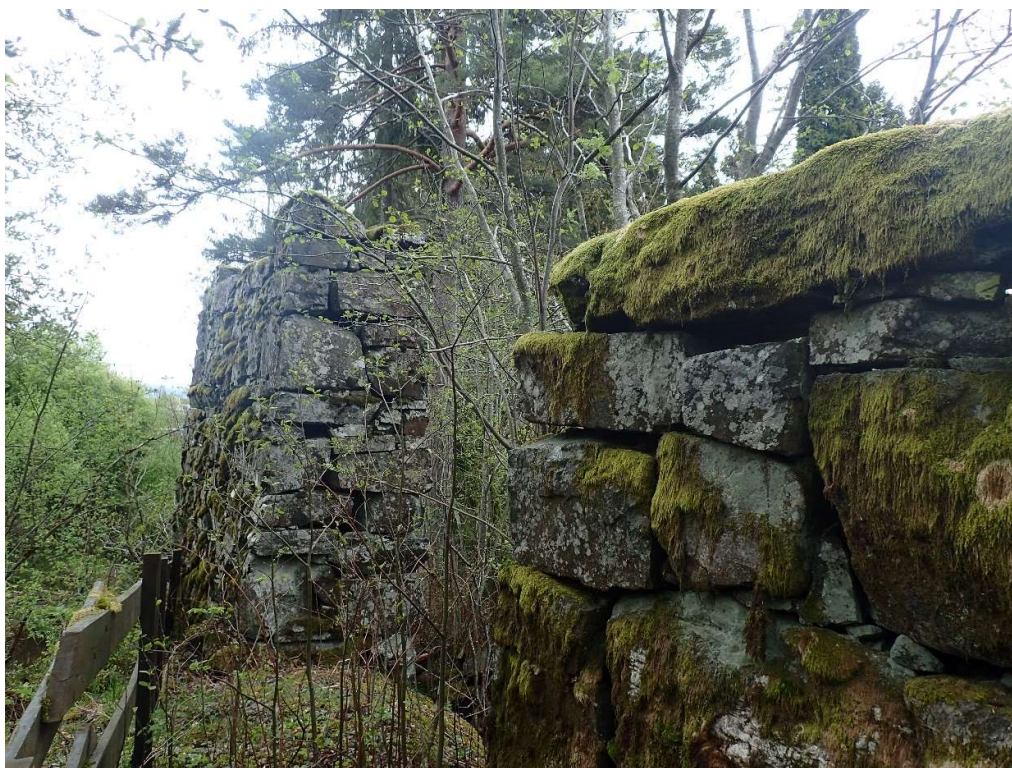
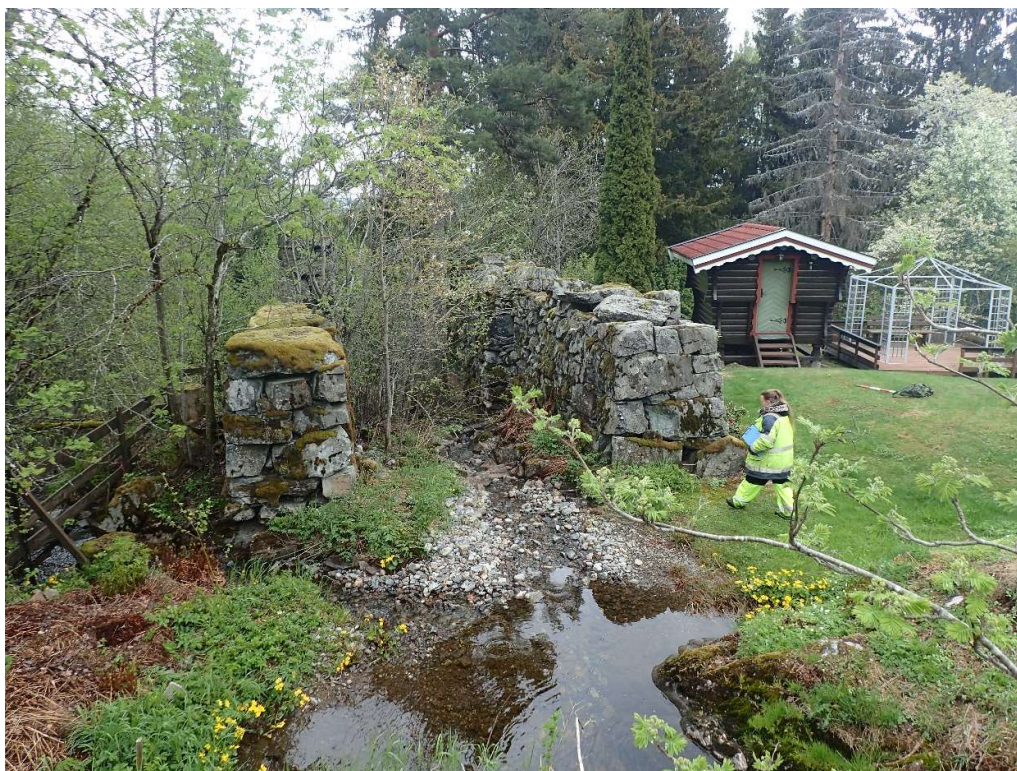
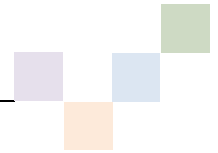

Foto 22 og Foto 23: Sagrainen med idnr. 12322. Det nederste foto viser åpningen i vest. Foto er tatt henholdsvis mot nord og nordøst.

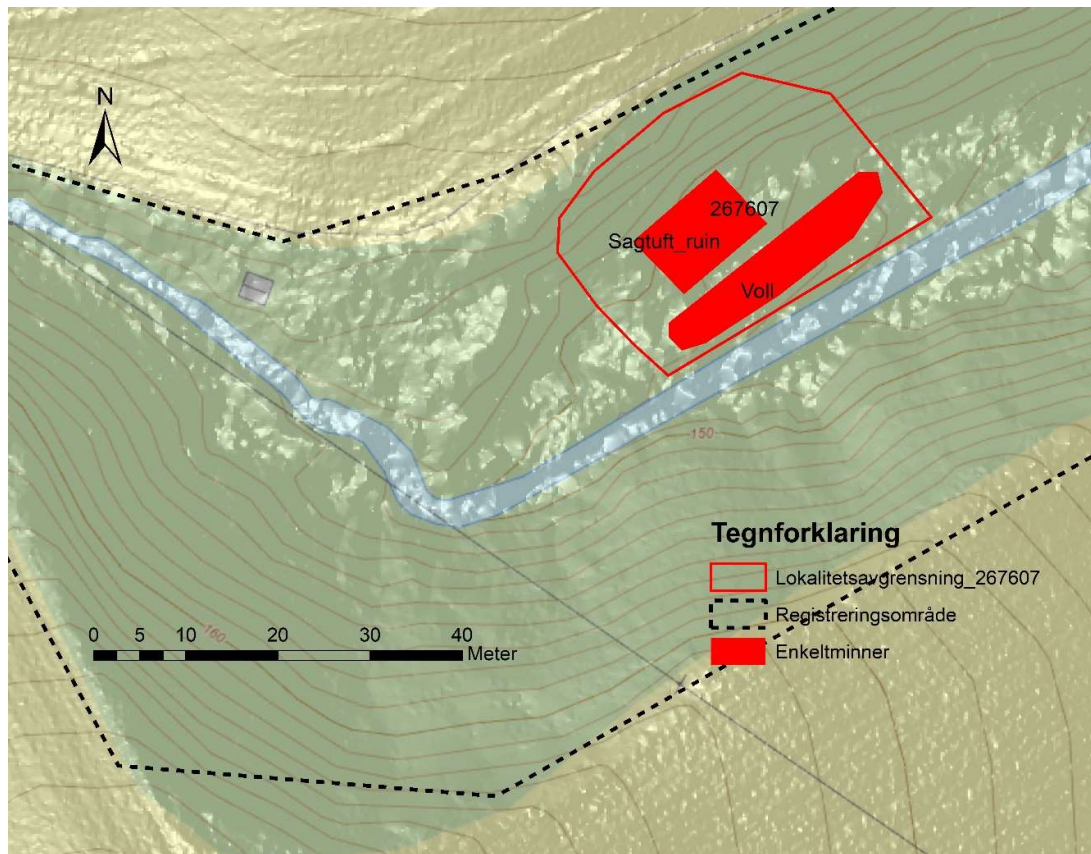
Idnr 267607 Sagtuft fra etterreformatorsk tid på By 79/1

Lokalitetsbeskrivelse

Sør for gårdstunet på By og på nordre siden av Byåa ligger et fundament etter en sag. Sagen ligger rett nedenfor en bratt skråning på en liten flate ved elva. Det er ingen høye murer igjen, bare grunnfundamentet er bevart da stein har blitt tatt fra murene for bruk andre steder. Denne sagtuften er tidligere ikke registrert eller beskrevet.

På et historisk kart fra 1804 (se kart 6, side 14) viser en direkte vei mellom gårdstunet på Narvestad og denne sagtuften. Dette er vurdert ut ifra den skarpe knekken som Byåa har her. Det kan også passe godt med veifaret som er lagt inn på lokalitet idnr. 80278 som ligger lenger øst. Dette veifaret går fra Kongeveien i østlig retning og krysser Byåa i knekken på elva og over til plassen Enga/Byenga. Denne stemmer godt med det registrerte veifaret på lokalitet idnr. 80278 og veifaret som går i nordlig retning fra Narvestad kobles til denne på kartet fra 1804. Veifaret mellom Narvestad og saga er i dag borte da det er dyrket mark der den har gått.

Tolkningen av veifaret mellom Narvestad og saga kan være at dette er en sag som har hørt til Narvestad, men gamle kart kan være unøyaktig og ikke så lett å overføre til dagens kart. Derfor er det litt usikkerhet knyttet til denne tolkningen.

Kart 11: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 267607 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplede linje.

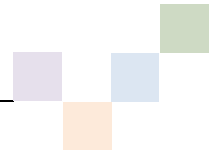

267607-1 Sagtuft

Grunnplanet på sagrainen er 12 meter i Ø-V retning og 7,5 meter bred. Fundamentet er på det høyeste 1,10 meter. Det ser ut som sagrainen har bestått av fire pilarer, og har helt tydelig hatt åpning i nord, mer usikker i sør ut mot åa. Murenes bredde målt i vest er 2,7 og 2,4 meter. Mellom murene og inni ruinen ligger det en røys med små bruddstein. I vest ligger fundamentet litt høyere i terrenget

Foto 24 og Foto 25: Sagtuft idnr. 267607, foto tatt henholdsvis mot nordøst og sørvest.

Foto 26: En del av den bevarte muren på sagtuft idnr. 267607, foto tatt mot nord.

267607-2 Voll

Mellom sagtuften og Byåa er det en voll bygd opp av stein og sand/jord. Denne kan ha hatt en funksjon for å lede vann til vannhjulet. Vollen er minst 30 meter lang, 6 meter bred og omtrent 0,8 meter høy. Mellomrommet mellom vollen og sagruinen er omtrent 1,2 meter og følger parallelt med ruinen.

Foto 27: Vollen mellom sagtuften og Byåa, foto tatt mot nordøst.

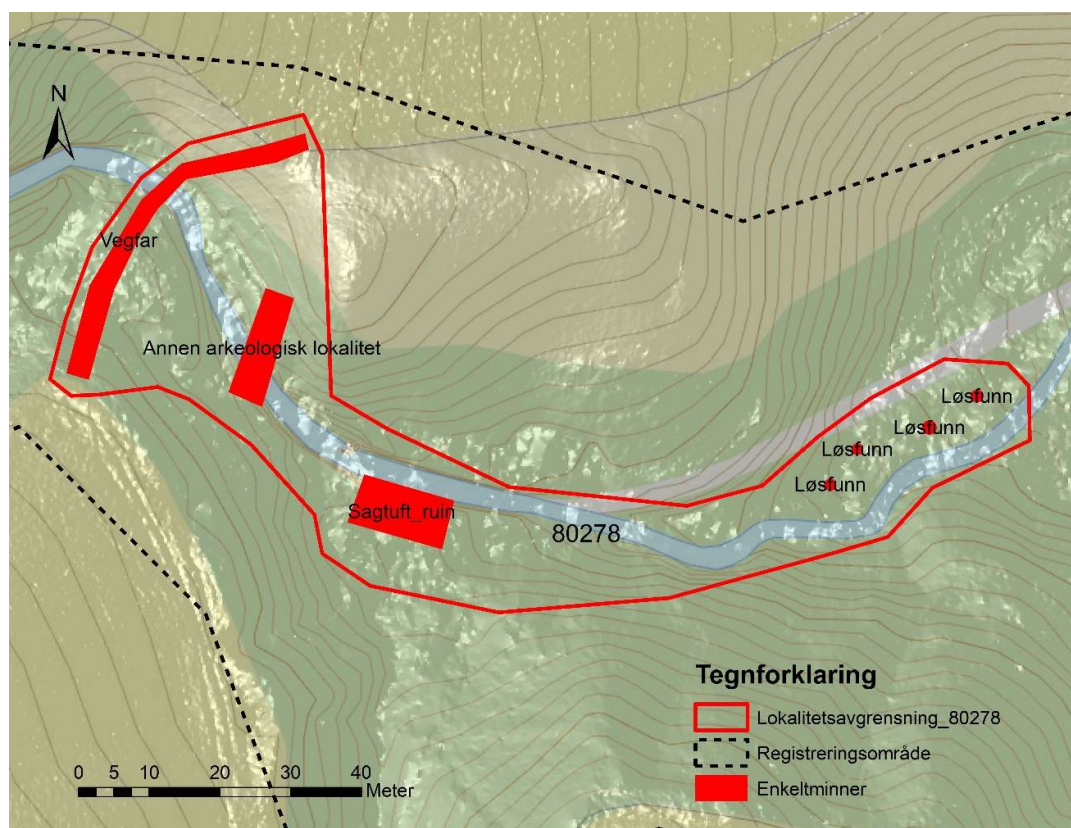
Idnr 80278 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på Narvestad 77/1 og By 79/1

Lokalitetsbeskrivelse

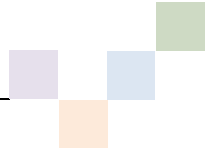
Den opprinnelige beskrivelsen og registreringen fra 1977 nevner bare sagrainen og en skrådam vest for ruinen: *2 murer etter vannsag som står på linje orientert NV-SØ. Består i hovedsak av stor bruddstein. Noe utrast. Delvis mosegrodd. L ca 10m, h ca 2-3m, tykkelse ca 1,25m. Ca 20m NV og ovenfor murene finnes morkne stokker, bl a restene av en "skrå dam". Ca 2m NØ for den NV-ligste pillaren et omfar til en tredje pillar. En mølle skal ha ligget ovenfor saga. Opplyst v/ Geir Weng, gårdens eier 1977.*

Sagtuften ble registrert på nytt i 2008: *To tørrmurte pilarer etter vannsag som står på linje orientert nordvest/sørøst. Består av mosegrodd bruddstein av kvadratisk og rektangulær form. Nedrast stein flere steder, og strukturene siger mot vest. Sammenlagt lengde er om lag 10 meter, høyden er rundt 3 meter og bredden er ca. 1,25 meter. To meter for den nordvestre pilaren, i bekken, er det rester etter en oppdemning som har fungert som et omfar for en mulig tredje pilar.*

Kartfestingen var feil, og beskrivelsen stemmer ikke helt. Ved registreringen i 2019 ble ny kartfesting gjort og flere enkeltminner lagt inn. Det er funnet treverk i Byåa som er rester etter deler av sagen. Sagrainen er beskrevet på nytt og det er lagt inn ny kartfesting.

Kart 12: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 80278 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.

80278-1 Sagtuft

Murene ligger orientert NV-SØ. Muren nærmest Byåa er bare 0,5 meter høy og det er bare fundamentet igjen. Her har det blitt tatt vekk stein for å bruke andre steder. Bredden på murfundamentet er 1,60 meter, men smalner mot SØ. To murpilarer ligger etter hverandre, parallelt med den lange. Disse er mellom 2,5- 3 meter høye, men har rast ut og det ligger mye stein inni ruinen. Mellomrommet mellom murpilarene er 2,5 meter. Tykkelsen på murpilarene er omtrent 1,6 meter. Ytre mål på selve ruinen er 14 meter i NV-SØ retning og bredden er 7,5 meter.

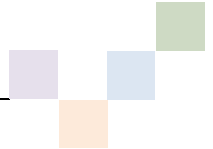
Foto 28: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot sørøst.

Foto 29: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot nord.

Foto 30: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot nord

80278-2 Demning

Den opprinnelige beskrivelsen av en skrådam stemmer godt med ny registrering i 2019. Den ligger 20 meter fra sagruinen. Det mest markante er at det på begge sider av Byåa er forhøyninger som ser ut som rester etter en demning. Her er det en smal passasje for vannet å renne. Det ligger også stokker nedenfor i elva som kan komme fra denne konstruksjonen.

Foto 31: Skrådam/demning idnr. 80278-2, foto tatt mot sørøst.

80278-3 Veifar

Et veifar som krysser Byåa og som kun er synlig der det ikke er dyrket mark. Det er nok brukt som driftsvei på By mellom åkrene, men kan også ha vært brukt som vei til husmannsplassen Byenga. Veien er bare synlig der det skrår opp fra begge sider av Byåa, der veien krysser elva er det grunt og steinete så man kan krysse uten bro. Veifaret er synlig som en grunn hulvei.

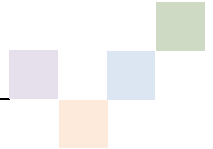
På et historisk kart fra 1804 (se kart 6, side 14) vises et veifar som går fra Kongeveien i østlig retning og krysser Byåa i knekken på elva og over til plassen Enga/Byenga. Denne stemmer godt med det registrerte veifaret.

Foto 32: Veifar idnr. 80278-3, foto tatt mot nord.

80278-4 Funn av tredeler fra sag

To trestykker som har fulgt vannet i Byåa nedover, sannsynligvis fra den sagan som har stått 50 meter lenger vest. Den ene trebiten er rundet på den ene kanten slik at den er halvmåneformet og har tre hull. Dette er en del av et kamhjul som har vært brukt i en

vannsag. På rettsiden er den 77 cm og den er på det bredeste 23 cm. Hullene er mellom 4-5 cm store. I hullene har det vært plugger, men de er borte nå.

Den andre trebiten er en 1,4 meter lang planke med et skåret spor på 48 cm inn i planken. Bredden på planken er 23 cm.

Foto 33: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-4.

80278-5 Funn

Tre trestykker som har fulgt vannet i Byåa nedover, sannsynligvis fra den saken som har stått 50 meter lenger vest. Den ene trebiten er rundet på den ene kanten slik at den er halvmåneformet og har to hull hvor det er plugger igjen i hullene. Dette er en del av et kamhjul som har vært brukt i en vannsag. Bredden på delen fra kamhjulet er 25 cm og lengden er 50 cm.

Det andre trestykket er en stokk/bjelke med hakk i hver ende. Stokken/bjelken er 87 cm på den ene siden og 91 cm på den andre siden. Mellom hakkene er det 71 cm. Bredden på planken er 23 cm.

Det tredje trestykket er en forvitret stokk på 1,65 meter og bredde 16 cm.

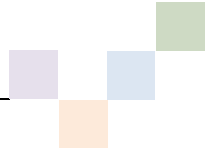
Foto 34: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-5.

80278-6 Funn

En treplanke, en såkalt bakhun som er resten ytterst på stokken når man skjærer planker på sag. Planken er 1,15 meter lang og 22 cm bred. Slike planker fikk gjerne sagmesteren/bonden beholde da de ikke ble kunne selges.

Foto 35: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-6.

80278-7 Funn

Et trestykke som har fulgt vannet i Byåa nedover, sannsynligvis fra den sagen som har stått 50 meter lenger vest. Trebiten er rundet på den ene kanten slik at den er halvmåneformet og har to hull. Dette er en del av et kamhjul som har vært brukt i en vannsag. På rettsiden er den 84 cm og den er på det bredeste 15 cm. Hullene er 4,5 cm i diameter.

Foto 36: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-7.

Idnr 22183 Sagtuft fra etterreformatorisk tid på Narvestad 77/1 og By 79/1

Lokalitetsbeskrivelse

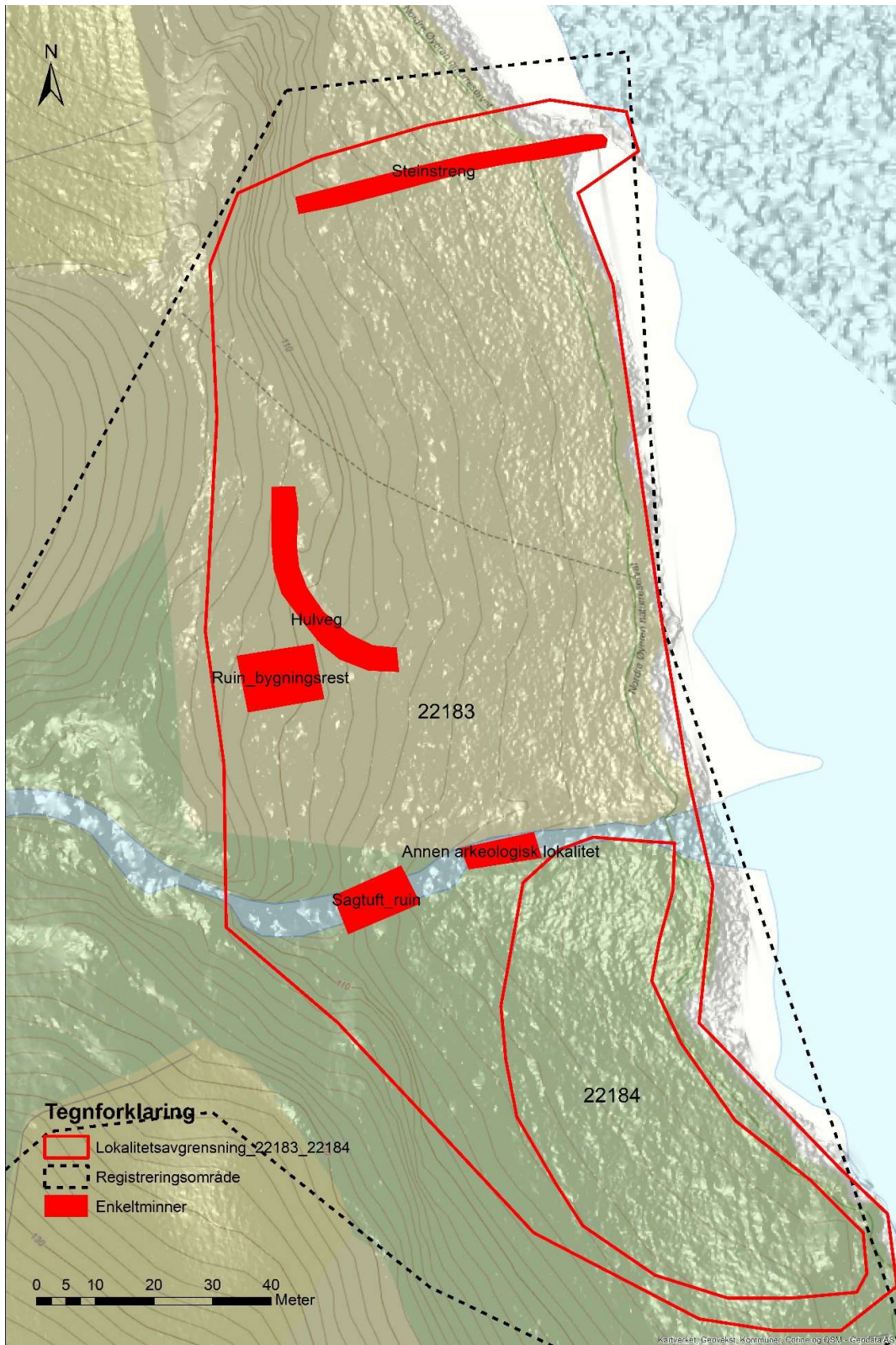
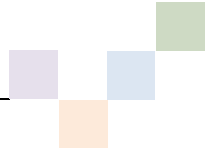
Registreringen fra 1977 beskriver saga slik: *Vannsagresten består av 4 oppmurte bærepillarer, plassert parvis på hver sin side av åa. Bygget i hovedsak av stor bruddstein som er noe utrast. Delvis dekket av mose. Mellom pillarene er det rester av tømmerkonstruksjon. Hver av de fire pillarene måler: L ca 5m, h 2-5m, tykkelse ca 1,25m.*

Ved registreringen i 2008 blir saga beskrevet som i 1977.

Ved registreringen i 2019 er kartfestingen endret og flere enkeltminner som kan knyttes til sagdriften er lagt til. I tillegg kan det se ut som det har vært en lagringsflate for plank rett nord for saga. Denne er ikke målt inn eller beskrevet da den ikke er veldig tydelig. Rett ovenfor sagmurene er det også rester etter et damanlegg som ikke er nærmere beskrevet. Lokalitet 22184 er innlemmet i lokaliteten. Gamle flyfoto fra blant annet 1955 viser at store mengder sagtømmer ligger stablet langs stranden i dette området. Dette indikerer at røysfelt idnr. 22184 egentlig er steiner/røyser for å få lagret tømmer opp fra markoverflaten slik at de ligger mer luftig. Se foto fra 1955 under.

Foto 37: Flyfoto fra 1955 som viser Byåa som slingrer seg midt i bildet og ved stranden ved Øyeren ligger det store mengder tømmer. Man ser også på flyfoto lensene ute i vannet.

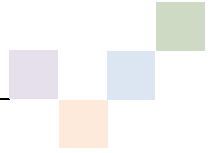
Kart 13: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 22183 og 22184 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.

Foto 38: Oversiktsfoto over røysfelt idnr. 22184 og stranden ved Øyeren, foto tatt mot sør.

22183-1 Sagtuft

Ruinen består av fire steinpilarer. Bredden på pilarene er 1,30 - 1,50 meter, lengden er litt varierende; mellom 3,60 - 4,5 meter. Høyden er omtrent 3 meter, med unntak av pilaren lengst nordvest, som har rast ut og bare er 1,40 meter høy. Utvendige mål samlet er omtrent 12 meter på lengden og 7 meter på kortsidene. Det ligger tømmerstokker inni og rundt ruinen.

Foto 39: Sagtuft idnr. 22183-1 med Marianne Johansson som målestokk, foto tatt mot sør.

Foto 40: Sagtuft idnr. 22183-1, foto tatt mot nordøst.

22183-2 Avskrevet

22183-3 Stokker/kavler

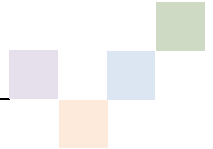
Øst for sagruinen i Byåa ligger det tett med små stokker som dekker bunnen av elva. Stokkene er lagt med intensjon som et bunndekke og ligger i et belte på 12 meter. Stokkene er godt bevart og ligger i vann.

Foto 41: Stokker/kavler idnr. 22183-2, foto tatt mot nord.

Foto 42: Stokker/kavler idnr. 22183-2, foto tatt mot nord.

22183-4 Ruin

Grunnmur etter Sagstua. Sagstua er inntegnet på historiske kart fra 1800-tallet og er kjent fra skriftlige kilder. Tufta er i grunnplan 10 x 6,70 meter. I øst er det mye stein fylt opp i selve tufta da terrenget skråer ned mot Øyeren her. I vest kan det se ut som en slags smal rominndeling, mulig det har vært en svalgang. Her har ikke tufta tydelig grunnmur, men fremtrer som en liten forsenkning i terrenget. En stor helle på utsiden av tufta kan indikere at inngangen har vært i nordøst. Sagstua er tegnet inn på flere kart fra 1800-tallet.

Foto 43: Marianne Johansson som står midt i tuften, foto tatt mot øst.

22183-5 Hulvei

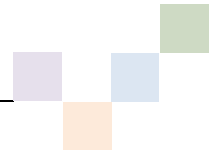
En hulvei som går som en bue rett ved tufta til Sagstua. Bredden i bunnen er 2 meter og ved toppen 4-5 meter. Dybden på hulveien er 75 cm. Det ligger endel store synlige steiner i kanten av hulveien. En mer synlig og brukt driftsvei ligger rett nord for hulveien.

Foto 44: Hulvei idnr. 22183-5, foto tatt mot sør.

22183-6 Steinstreng

En steinstreng på stranda som går ut i Øyeren i en spiss. Steinstrengen er lav, 2-3 meter bred og består av favnstore steiner med noen mindre. Siden steinstrengen går ut i vannet kan det tyde på at den har vært en del av lensene som har holdt tømmer på plass ved stranden.

Foto 45: Steinstreng idnr. 22183-6, foto tatt mot øst.

Foto 46: Steinstreng idnr. 22183-6, foto tatt mot vest.

Konklusjon

Innenfor planområdet er det funnet fire nye kulturminnelokaliteter. Det lå tre tidligere registrerte lokaliteter innenfor det undersøkte området, disse ble registrert på nytt, utvidet med flere enkeltminner og fikk korrigert kartfestingen da den var feil på samtlige.

Litteraturliste

Monrad-Krohn, Danckert: *Vandrevne oppgangssager – en etnologisk undersøkelse*.
Magisteravhandling i folkelivsgransking, Universitet i Bergen, 1976

Skovholt, Lene: *Bygdehistorie fra Rælingen: bostedshistorie fra de eldste tider*. Rælingen kommune 1989

Fotoliste

Foto 1: Veslevann der den renner ut i Byåa. Man kan se at det har vært en demning av stein ved munningen, foto tatt mot vest.....	7
Foto 2: Byåa der den renner i ut Øyeren i øst, foto tatt mot nordøst.....	8
Foto 3: Beltestein fra eldre jernalder, museumsnummer C22052, funnet på Narvestad.....	10
Foto 4 og Foto 5: Sagblad fra et privat hjem. Ukjent hvilken sag den kommer fra, men det er fra en av sagene i Byåa. Sagbladet er tykt og er derfor av den eldste typen, det vil si fra før 1750.....	15
Foto 6: Foto viser sagbladet festet i saggrinda/sagramma klar for å sage stokken. Denne saggrinda har bare et sagblad. Foto fra Gjersjøsaga i Nordre Follo kommune.....	16
Foto 7: Her ser man veivstangen/krumstangen som er festet til sagramma. Vannhjulet som driver dette er skjult bak steinen i forkanten av bildet.....	17
Foto 8: Gjersjøsaga i Nordre Follo med vannrenna.....	17
Foto 9. Kamhjulet/palhjulet på Gjersjøsaga.....	18
Foto 10: En del av et kamhjul og en planke med skår funnet i Byåa.....	18
Foto 11: En del av et kamhjul/palhjul funnet i Byåa.....	19
Foto 12: Kvernsteiner i et kvernhus. Kvernsteinene til høyre i bildet er en håndkvern, de hånden hviler på er de vandrevne kvernsteinene. Foto er tatt i kvernhuset i Gjersjøelva....	21
Foto 13 og Foto 14: To kvernsteiner.....	22
Foto 15: En halv kvernstein/møllehjul med granat, kyanitt eller staurolitt krystaller. Denne kvernsteinen er slitt veldig tynn.....	23
Foto 16: En halv kvernstein/møllehjul med granat, kyanitt eller staurolitt krystaller.....	23
Foto 17: Hulveg idnr. 267498, foto tatt mot nordvest.....	25
Foto 18: Hulvegen med Øvre Rælingsvei/Riksvei 120 i bakgrunnen, foto tatt mot vest.....	25
Foto 19: Oppmurte sider langs Byåa og rester etter et kvernhus, foto tatt mot nord.....	27
Foto 20: Muren/vollen (midt i foto) kan skimtes så vidt nede ved elva, foto tatt mot øst.....	29
Foto 21: Redskap som har vært brukt i forbindelse med saga. Målestokk er fyrstikkesken midt på.....	30
Foto 22 og Foto 23: Sagruinen med idnr. 12322. Det nederste foto viser åpningen i vest. Foto er tatt henholdsvis mot nord og nordøst.....	31

Foto 24 og Foto 25: Sagtuft idnr. 267607, foto tatt henholdsvis mot nordøst og sørvest.....	33
Foto 26: En del av den bevarte muren på sagtuft idnr. 267607, foto tatt mot nord.....	34
Foto 27: Vollen mellom sagtuften og Byåa, foto tatt mot nordøst.....	34
Foto 28: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot sørøst.....	36
Foto 29: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot nord.....	37
Foto 30: Sagruinen idnr. 80278-1, foto tatt mot nord.....	37
Foto 31: Skrådam/demning idnr. 80278-2, foto tatt mot sørøst.....	38
Foto 32: Veifar idnr. 80278-3, foto tatt mot nord.....	39
Foto 33: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-4.....	40
Foto 34: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-5.....	41
Foto 35: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-6.....	41
Foto 36: Funn av trestykker fra sag idnr. 80278-7.....	42
Foto 37: Flyfoto fra 1955 som viser Byåa som slingrer seg midt i bildet og ved stranden ved Øyeren ligger det store mengder tømmer. Man ser også på flyfoto lensene ute i vannet.....	43
Foto 38: Oversiktsfoto over røysfelt idnr. 22184 og stranden ved Øyeren, foto tatt mot sør.....	45
Foto 39: Sagtuft idnr. 22183-1 med Marianne Johansson som målestokk, foto tatt mot sør.....	46
Foto 40: Sagtuft idnr. 22183-1, foto tatt mot nordøst.....	46
Foto 41: Stokker/kavler idnr. 22183-2, foto tatt mot nord.....	47
Foto 42: Stokker/kavler idnr. 22183-2, foto tatt mot nord.....	47
Foto 43: Marianne Johansson som står midt i tuften, foto tatt mot øst.....	48
Foto 44: Hulvei idnr. 22183-5, foto tatt mot sør.....	49
Foto 45: Steinstreng idnr. 22183-6, foto tatt mot øst.....	50
Foto 46: Steinstreng idnr. 22183-6, foto tatt mot vest.....	50

Kartliste

Kart 1: Lokaliseringskart.....	4
Kart 2: Kartutsnitt fra 1802 som viser Byåa med sager og kvernhus/møller avmerket langs elva. Veslevann er ikke avmerket på dette kartet. (Kart: kvadratmil_64_1802).....	6
Kart 3: Kartutsnitt fra 1883 Som viser Byåa. Byåa sees like sør for gården By. Her har antall sager og eventuelt kvernhus/møller som er avmerket langs Byåa, blitt redusert til bare tre. På dette kartet vises Vesledammen. (Kart: rektangeltr100_15c_1883).....	7
Kart 4: Kartet viser med stiplet linje undersøkt område. Rødt skravert område viser Kongeveien (idnr. 42045), de røde heltrukne linjene viser kulturminnene langs Byåa, både de tidligere registrert og de nye lokalitetene.....	10
Kart 5: Oversiktskart med undersøkt område markert med svart stiplet linje, kulturminnene markert med rød heltrukken linje og Kongeveien er markert med rødt skravert område.....	12
Kart 6: Kart fra 1804 viser kun 2 sager, men nede ved utløpet til Øyeren er det markert flere symboler som ser ut som «kammer». De er like som de som er koblet på vannhjulsymbolene lenger vest i Byåa. Det er mulig disse viser sager også. Det er avmerket på kartet et veifar fra gårdstunet på Narvestad direkte på den saga som ligger lengst vest, noe som kan indikerer eiere eller brukere av akkurat den saga.....	14
Kart 7: Oversiktskart over hulvei idnr. 267498 markert med rødt. Svart stiplet linje viser undersøkt område.....	24
Kart 8: Oversiktskart over kulturminne idnr. 267603 markert med rødt og undersøktområde markert med svart stiplet linje.....	26

Kart 9: Oversiktskart over kulturminne idnr. 267472 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.....	28
Kart 10: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 12322 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.....	30
Kart 11: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 267607 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.....	32
Kart 12: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 80278 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.....	35
Kart 13: Oversiktskart over kulturminnet idnr. 22183 og 22184 markert med rødt og undersøkt område markert med svart stiplet linje.....	44